

tragikus színben, minden komikum nélkül, a bűnért járó bűnhődést erősen kiemelve festi le az erkölcsi vétséget és ennek súlyos következményeit.

A *Legenda* az utóbbi időben nagymértékben fölkellette a kutatók érdeklődését. 1922-ben megjelent terjedelmes Petőfi-könyvében Horváth János még egyetlen szóval sem említi a *Legendát*, Pándi Pál azonban, 1961-ben megjelent *Petőfijében*, már két és fél oldal terjedelemben tárgyalja. Meg kellett határozni, mikor, milyen körülmények között és milyen indulattal írta ezt a verset a költő. Sok szempontra kiterjedő vizsgálódásaink eredménye szerint Dunavecscén írta 1844. április 28-án vagy az ezt megelőző napokban, egy olyan alkalommal, amikor nehezen fékezhető tréfálkozó, csipkelődő hajlama utat törhetett magának, elfojtott indulatát költői alkotás útján levezethette és lelke föl szabadulhatott egy baráti szívvel vállalt, de elveivel ellenkező s ezért számára nehéz kötelezettség terhe alól: akkor határozta el, hogy mégsem ír vallásos legendát, amikor a *Legendát* megírta.

Terbe Lajos

Gyulai Pál illúzióelmélete

Tárgyilagossággal megállapíthatjuk, hogy soha nem volt Gyulainak olyan reneszánsza, mint az utóbbi két évtizedben. Ennek ellenére is megvan azonban a Gyulai kutatásoknak az a nem csekély negatívuma, hogy még nem írták le pontosan és szabatosan esztétikájának a voltaképpeni alapfogalmait sem. *Alapkutatásokról* van tehát szó az alábbiakban, amelyek azonban korántsem csak descriptív jellegűek, hanem *feltáró*, rekonstruáló és főképpen pedig kulcsfogalmakat tisztázó jelleggel is rendelkeznek. Ilyen kulcsfogalma Gyulai esztétikájának például az *illúziókeltés*, amely az eddigi kutatásokban jóformán alig is került szóba. Holott, mint látni fogjuk, kritikuskunk esztétikájának egyik *fundamentális* fogalmáról van szó. Annak, hogy az eddigi kutatók ezt a fogalmat oly csekély figyelemre méltatták: elsőrendbeli oka az lehet, hogy figyelmen kívül hagyták Gyulai egyetemi előadásait, amelyek *mind a mai napig kiadatlanok*, és csupán néhány könyvomas példány maradt meg belőlük. Pedig a jelentőségük igen nagy, hiszen generációk hosszú sora vizsgázott belőle Gyulainál, tehát középiskolai tanár irodalomról való gondolkodását nemzedékeken keresztül formálta és irányította. S ha figyelembe vesszük, hogy egyetemi előadásaiban Gyulai sok tekintetben *túlhaladta*, *korszerűsítette*, *modernizálta* a nyomtatásban napvilágot látott nézeteit, akkor talán már ezzel is jeleztük, hogy egy hiteles Gyulai-kép megrajzolásánál ezeket az előszóban elhangzott szövegeket tekintetbe kell vennünk.

Már előjáróban hangsúlyoznunk kell, hogy az illúziókeltést Gyulai nem tartja ugyan a művészet elsődleges céljának, de az esztétikai hatás létrejöttében és annak teljesebbé tételéhez elengedhetetlennek látta. Vagyis felfogása szerint az illúziókeltés az esztétikai hatásnak egyik igen fontos *létfeltétele*. Azokra a nyilatkozataira is utalnunk kell itt, amelyekből könnyen kiolvasható, hogy a művészet öncélúságának elvét lényegesen túlhaladta. Ez a kifejezés azonban nem elég pontos, mert magában rejti annak a téves elképzelésnek a lehetőségét, mintha Gyulai valaha is a l'art pour l'art híve lett volna, ami pedig minden róla való ismeretünknek ellentmond.

Mintegy a Jókaiival szemben számtalanszor felhozott vád reciprojkaként Eötvös *Karthauszját* azért dicséri, mert „az európai társadalom tükre e könyv, mint a napé egy harmatcsöpp, háttérül az arisztokracia és demokracia küzdelme szolgál a mindennapi élet bonyodalma között”. És ez már tovább is visz bennünket egy nagy lépéssel. A *Karthausi* az európai társadalom tükre – mondja Gyulai. Hermann István viszont úgy találja, hogy Gyulai a tükrözési elméletnek még egy kezdetlegesebb fokára sem jutott el. Nyomban sietünk azonban kijelenteni, hogy még a látszatát is kerülni akarjuk annak, mintha szerintünk Gyulai a lenini tükrözési elméletnek valamiféle előfutára lenne. Ellenben határozottan állítjuk, hogy tagadta a művészet öncélúságát, és a tükrözési elméletnek arra a bizonyos Hermannról megkívánt *kezdetlegesebb* fokára igenis eljutott, s mindenkor az irodalmi mű értékének tudta be, ha a társadalmi valóságot tükrözte. A *Falu jegyzőjéről* mondja, hogy „Hibásan fogják föl e regényt, kik nem látnak egyebet benne, mint a megyei rendszer árnyoldalainak rajzát. – Több annál; az 1848 előtti magyar társadalom rajza az, mely csak két osztályt ismert: a kiváltságosokét, kiké

minden jog teher nélkül, s a kiváltságtalanokét, kiké minden teher jog nélkül. Ez állapot komikai és tragikai oldalait rajzolja Eötvös, az intézmények hatását a jellemek és viszonyok alakulására, s a megye csak annyiban játszik benne főbb szerepet, amennyiben az uralkodó osztály, a nemesség jogainak legkifejezőbb képviselője.”

Persze tisztában vagyok vele, hogy a tükrözési elméletnek maga a tükrözés, tehát a valóságfeltárási funkció, csupán egyik oldala, melyhez igen fontos egyéb kritériumok járulnak. De nem is arról van szó, mintha Gyulainak az illúziókeltést illető követelményét a lenini tükrözési elmülethez akarnánk mérni, hanem pusztán csak annak kimutatásáról, hogy a valóság illúziója feltáráának követelményét igenis szükségesnek tartotta. S hogy mennyire fontosnak tartotta illúzióelméletét, azt többek közt az is bizonyítja, hogy egyetemi előadásaiiban például szóról szóra megismétli azt, amit egyszer már emlékbeszédében a *Karhaus*ról elmondott, noha elméletét *nem* itt fejtette ki.

Egyelőre maradjunk a tükrözési elmélet első követelményénél, mely a művészet valóságfeltárási funkcióját hangsúlyozza. Gyulai az ezzel rokon követelményét saját terminológiájával illúziókeltésnek nevezi. Természetesen a szónak ne a közkeletű értelmére gondoljunk, hanem arra, amit Gyulai egyéb nyilatkozataiból kiolvashatunk. Vagyis hogy a *művészi illúzió és a valóságérzés követelménye között szoros kapcsolat van*. Persze különbséget kell tennünk az illúziókeltés és a társadalom tükröztesése között. Az utóbbi ugyanis mindig egy konkrét, adott korhoz van kötve. Gyulai *ismeri ezt a korhoz kötött társadalmi tükrözést is, de helyenként* mégis úgy tűnik, hogy inkább hajlik egy kor feletti tükrözteséshez; ahhoz, hogy a mű *emberileg* legyen igaz. Az illúziókeltés tehát általánosabb, szélesebb körű fogalom, mint a társadalom tükröztesése, s nagy helyet foglal el benne az emberi igazság. Ezzel szemben a társadalom tükröztesésének követelménye – ahogyan ezt ma értjük – konkrét, s erősen tapad az adott társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokhoz. Továbbmenve disztinkciót kell tennünk egyfelől a *valóság és illúzió*, másfelől *valószínűség és valószínűség* között. Gyulai elgondolása értelmében a művészi illúziónak nem a valószínűség fogalma felel meg, hanem az, amit inkább valószínűségen szoktunk érteni; úgyhogy illúziókeltésen ő mindig valószínű ábrázolást ért. Egy Shakespeare-dramáról mondja, hogy abban „a csodás túlteszi ugyan magát a természet törvényein, de nem a szellemén, *ellenkezik ugyan a valószínűséggel, de nem az illúzióval, a művészetben pedig ez a fődolog*”. Természetesen ez nem azt jelenti, mintha Gyulai minden esetben és következetesen különbséget tenne a valószínűség és illúzió vagy a valóság és valószínűség *szavak* között, de igenis jelenti, hogy különbséget tesz mint *fogalmak* közt. Meglehet tehát, hogy valószínűséget *fr*, de rajta valószínűséget *ért*.

Az eddigi kutatások figyelmét Gyulai egyetemi előadásai teljesen elkerülték. Pedig illúzióelméletét a történelmi hűséggel kapcsolatban ezekben fejtette ki teljes részletességgel. „Csak az lehet helyes – mondja az egyik előadásában –, ami a művészet természetéből folyik, amit a művészlet célja meghatároz. A művészet célja pedig, hogy illúziót teremtsen, hogy elhitesse velünk, amit előnkbe rajzol, vagyis hogy *valószínű legyen*. Ha látunk egy színművet, benne élünk, mintegy valóságban, ha olvasunk egy regényt, az emberi természetet, az emberi szívet keressük benne, mert csak ha valószínű az előadott dolog, valószínűek a szereplő egyének, akkor leszen teljessé az illúzió. Emberi természetünk ösztönöz, hogy a valószínűt keressük mindenben – még a tündéri dolgokban is, ott is tehát, ahol a *fizikai valószínűség* megszűnik, keressük az *erkölcsi valószínűséget*, melynek megszűnnie nem szabad.” Való igaz, hogy Gyulai illúzióelmélete nem olyan konkrét, korhoz kötött, mint a tükrözési elmélet, de ez nem jelenti azt, hogy az emberileg igaz mellett figyelmen kívül hagyja a társadalmi igazat. Hogy mennyire számon tartotta illúzióelméletén belül egy-egy műnek a *konkrét korhoz kötöttségét is*, és hogy milyen lényeges kérdésnek tartotta annak a helyes művészi ábrázolását, legékebb bizonyítéka az a „védőbeszéde”, melyet a *Falu jegyzőjéről* tartott. „Hibáztatták és hibáztatták ma is Eötvöst – mondja 1872-ben –, hogy miért tárta föl oly kiméletlenül társadalmunk árnyoldalait; hűtlennek tartják rajzát, mert *rövid időközben és egy helyre összpontosítja mindazt, mi évek alatt, több helyt is alig történhetett*. De vajon megszűnnek-e nemzeti hibáink és fogyatkozásaink, politikai és társadalmi tévedéseink, ha takarjuk, vagy éppen tagadjuk. Csak idegenektől halljunk igazat s a költőt udvaroncá aljasítsuk-é, hogy csak hízleljen nemzeti hűségünknek? *Vajon van-e valódi költői mű, mely nem emeli az arányokat s nem összpontosítja a lényegest akár jellemet rajzoljon, akár cselekvényt alkosson. A költő a dolgok természetéből, a viszonyok eszményéből induljon-é ki, vagy a statisztika száraz adataiból?* Eötvösnek volt bátorsága igénybe venni a költő jogait, a *társadalom rajzává és bírálatávé emelte regényét*, s e tekintetben a *Falu jegyzője* ma is versenytárs nélkül áll irodalmunkban.” Ennél

pontosabban ma sem igen tudnánk meghatározni a *Falu jegyzője* érdemét, de talán az illúziókeltés lényegét sem. Az „arányok emelése” és a „lényeg összpontosítása” – mely „nem a statisztika száraz adatain alapszik” – a „dolgok természetéből” és a „viszonyok eszményéből” való kiindulás: mind olyan követelmények, melyek csak a marxista esztétikában és a szocialista realizmusban lettek ugyan uralkodóvá, de alapjukban véve már a nagy kritikai realisták is ennek a szemléletnek az alapján állva alkottak, és Gyulai biztos érzékkel ismerte fel Eötvös regényének ezt az újdonságát, és nemcsak felismerte, hanem harcolt is ennek a szemléletnek az elfogadásáért. És az is fontos Gyulai illúzióelméletének a megítélésében, hogy Eötvöst – többek között – éppen azért dicséri, mert regényét *a társadalom bírálataivá emelte*. Illúzióelméletének hirdetésében egyszer – egyetlenegyszer – még az is kicsúszik a tolla alól, hogy „Az illúzióteremtése lévén a művészet fő célja.” Azonban tudjuk, hogy ez a kijelentése csupán egyszeri, alkalmi, s egyébkor ő maga sem vallotta ezt. Elvrendszerében a legfőbb cél az esztétikai hatás megvalósítása, de hogy ez a mondat, ez az „elszólás” elhagyhatta tollát, az nagyon jól árulkodik afelől, hogy az esztétikai hatás létrejöttét elősegítő nem-esztétikai elemek között az illúziókeltés nem csupán egy a többi között, hanem a rangsor elején állóknak is egyik legfontosabbja.

Kézzel fogható nyilatkozatain kívül ez a fejtegetése azt is világosan demonstrálja, hogy szerinte a valószerű ábrázolási mód – legalábbis a műfajok egy részében – kizárja a képzelet önkényeskedését. (Gondoljunk a Jókaiival szemben felhangzó örökös vádjára, mely szerint a valóságot nem költőileg ábrázolja, hanem meghamisítja.) Látnivaló, elég messze van ez még azoktól az esztétikai követelményektől, melyek együttesen adják a lenini tükröződési elméletet. De hogy annak Gyulai egy kezdetlegesebb fokára eljutott: az majdnem bizonyos.

Eötvösről mondott emlékbeszédében olvassuk a *Magyarország 1514-bennel* kapcsolatban, hogy Eötvös történelmi hűség követelése is oda vezet, ahová a széptani, „mely a történelmi hűséget az illúzió lehetősége, a minden költői mű életfeltétele végett követeli”. Gyulai szerint az illúziókeltésnek, illetve az illúzió le nem rombolásának történelmi regényben egyik igen jelentős feltétele a történelmi hűség. És ez azt jelenti, hogy az íróktól egy történelmi dráma vagy történelmi regény megírása előtt komoly történelmi tanulmányt követel. A jelenkorból vett témákhoz pedig „*A társadalmi állapotok beható vizsgálata*” szükséges, mert különben az olvasó a saját éleltapasztalatait nem tudja az íróval azonosítani. Egy drámapályázatról szóló jelentésében pedig, jellemző módon, azzal indokolja a díj visszatartását, hogy a szerzők tévesen értelmezik a történelmi hitelesség és költői hatás összefüggését. E jelentésében oly nyomatékosan mutat rá a fentiek – általa egyedül helyesnek tartott – kapcsolatára, hogy szinte pattogó hangját is hallani véljük: „A történelmi hűséget nem a történelem érdekében kívánjuk meg a költőtől. A történelem el lehet a költészet támogatása nélkül, de a költészetnek szüksége van a történelem legjellemzőbb vonásaira éppen a költői hatás érdekében, mert különben képtelenné válik a hiteles, az illúzió megteremtésére, mely életfeltétele.”

Végül megemlítjük még Jókai Dózsa-dramájának bírálatát, melyben újabb és más szempontú indokolással, az előbbieket támasztja alá: „Jókai éppen oly költőietlenül fogta fel Dózsát, mint amily hűtlen a történethez. E két hiba jelen esetben egymást segítette elő. A költő, hacsak kissé hűbb a történethez, költőibbé válhatik. Jól tudjuk, hogy ez eset nem mindig áll. Néha a történeti hűség ellentétben van a költői igazsággal, s ekkor a költő tartozik hűtlen lenni a történethez, mivel hódolnia kell a költői igazságnak, a művészi világ gondviselésének, mi mindennél több. Mi sem tanácsolhatnánk mást, de egyszersmind megjegyeznök, hogy a költő szerencsétlenül választotta tárgyát, s ha eleget is tett a költői igazságszolgáltatásnak, megrontotta az illúziót, mely minden költői mű alapfeltétele, s így a költői igazságszolgáltatásnak is egyik része.” Ebben az egyszeri esetben azonban ne az egyszerűségre figyeljünk, és ne a Jókai Dózsa-dramája körül kialakult vitának az esetleges politikai elemeire, hanem arra az elvi, esztétikai követelményre, amelyet Gyulai minden történelmi drámával kapcsolatban hangoztat. S ha ezt a követelményt más költői műfajokra is kiterjesztjük, nem csupán a történeti regényre és drámára, akkor nyilvánvaló, hogy a valóság illúziójának felkeltése nélkül nincs költői mű, és ebből következik, hogy nincs esztétikai hatás sem.

Az idézetek hosszú sorát még szaporítani lehetne, de mondanivalónk lényege már így is világos: az illúzióteremtés az esztétikai hatás felkeltésének és létrejöttének egyik igen fontos *alapfeltétele*

Felmerül azonban a kérdés, hogy Gyulai illúzióelméletének, azon túlmenően, hogy ezzel a művészet valóságfeltáró funkcióját tudatosítja, van-e valami sajátos, speciális értéke is? Természetesen nagyon lényeges benne mindenekelőtt az a momentum, hogy Gyulai sohasem választja el az illúzió-

keltést az esztétikai céltól – például a szenvedélyek rajzától –, sőt ellenkezőleg: az utóbbit részben az előbbiből eredezteti. Azt a tényt például, hogy a társadalmi körülmények alakulása a jellemek változását is maga után vonja, részben az őt megelőző magyar esztétikusok is sejtették: de csak mintegy mellékesen, hallgatólagosan. Nálunk Gyulai az első, aki ezt a kapcsolatot *centrális* összefüggéssé tette. „Az állami és társadalmi intézmények mindig nagy befolyással vannak az egyén sorsára – írja egy helyütt –, mert köztük születik, növekszik fel, s velők vagy ellenök küzdve éli le napjait. Épp azért a költő, kinek főcélja a szenvedélyek rajza, nem mellőzheti mindazon állami és társadalmi kérdések hatását, melyek a szenvedélyeket táplálják, ébresztik vagy éppen szülik. Csak úgy magyarázhat meg némely szenvedélyt, de tulajdonképpen nem arra törekszik, hogy egy vagy más intézményt támadjon vagy védje.” Ebből a felismerésből következik, hogy a regényíróktól mély emberismeretet, behatóbb szellemet, és alapjában több komolyságot követel meg – mint amennyi Jókaiiban van. Mindezeket azért tartja fontosnak, mert a regénynek történelmi és társadalmi feladatokkal kell megküzdeni. Ez pedig nem sikerülhet a viszonyok és szenvedélyek rajza, a kor szellemének behatóbb ábrázolása, mély ember- és világismeret nélkül, amin természetesen a hű részletrajz is értendő. Éppen ezért nem tartja helyesnek, ha az író külföldről veszi témáit. „A dráma és beszélyíró ezt mindig könnyebben teheti – írja Gyulai –, mert fel van mentve a részletrajztól, mely a regénynek annyira éltető eleme. Ha a regényíró évekig élt külföldön, vagy hazai tárgyú meséjét részben külföldön játszatta, kapcsolatba tudja hozni az idegen élet könnyebben felfogható nyilatkozataival, bízást nyúlhat idegen tárgyhoz.”

A tükrözési elméletnek, mint ismeretes, igen fontos tétele, hogy a műalkotás aktívan visszahat a materiális alpra. Gyulai illúzióelméletéből ez utóbbi követelmény szinte teljesen hiányzik. Ahol elvétve *berü* szerint ilyesmiről beszél, tudjuk, hogy nem erre gondol. S azt sem igen vallotta, hogy a művészet a világ átalakításának egyik fegyvere. Ha valaki azonban mégis ki akarná ezt nála mutatni: verbális alapon talán könnyen megtehetné, de a tükrözési elmélethez ennek semmi valóságos köze nem lenne. Amikor Gyulai a „tükröztetés” kifejezést használja, tudnunk kell, hogy illúziókeltést ért rajta; ez pedig nem azonosítható a lenini értelemben vett tükrözési elmélettel. Ez utóbbiban az az eszmeiség is számít, mégpedig döntő módon, ami a tükrözést irányítja.

Gyulairól csupán azt állapíthatjuk meg, hogy az epikus és drámai műveknek javára írta a társadalom tükröztetését, illetőleg annak valószerű ábrázolását, s helyenként ezt kiterjeszti a társadalmat mozgató erőkre is.

1945 óta Hermann István volt az egyetlen, aki Gyulainak a visszatükrözésről vallott nézeteit a marxizmus szempontjából mérlegre tette. Hermann elismeri, hogy „Gyulainak a realizmusról vallott nézetei felvetik a művészi visszatükrözés kérdését”, s azt is konstatálja, hogy „elfogadott sok olyan megállapítást, a klasszikus esztétikából, amelyek haladó meglátások, kiindulópontok voltak”. Csakhogy Hermann végül is úgy látja, hogy „ezek mellé azonban igen sokszor egyenértékűként sorakoztatott olyanokat, melyek ezeknek hatását megsemmisítették, és így gyakorlatban a legtöbb kategória vagy visszajára fordul nála, vagy veszt éléből. Hogyan lehetséges a visszatükrözés elméletének, ha csak részleges fenntartása mellett is, ilyen kritikai módszerhez jutni? Gyulai ezt a dilemmát viszonylag könnyen oldja meg. Míg hangoztatja a művészet valóságát visszatükröző jellegét, ezt kettős értelemben is szűken, korlátozva oldja meg.”

Hermann megállapításaiban – általánosságban véve – van igazság; csakhogy amikor felsorolja Gyulai elméletének kettős értelemben is szűk és korlátozott módját, akkor hasonlóképpen szűknek és korlátozottaknak bizonyulnak az ő érvei is. Szerinte Gyulai „Egyrészt képtelen megérteni a modern irodalomban a valóságot felmagyító, a valóság tendenciáit fantasztikus formában tükröző módszereket, így nem érti meg pl. a szembeállítás kedvéért kiélezetten ábrázoló *Galamb a kalitkában*.” De hiszen a *Falu jegyzője* ugyancsak „fantasztikus formában” történő valóság felmagyító tendenciáját maga Gyulai vette védelmébe a támadásokkal szemben, s az író ezzel kapcsolatos jogait olyan lényegre tapintóan állapította meg, hogy azt ma is helytállóan tartjuk. S Eötvös regényének valóság tükröztetési tendenciája, és tényleges valóságfeltárása bizonyára van olyan értékes, mint a *Galamb a kalitkában*. Abban persze igaza van Hermannnak, hogy Gyulai a „modern irodalmat nem értette, nem tudott vele megbarátkozni, Ibsen mindig csak a »kellemetlen író« maradt számára, hasonlóképpen a szemé előtt kifejlődő jelentékeny magyar írók egész sorához”. Csakhogy ez már nem annyira Gyulai *elvéivel*, hanem inkább az *előregedésével* magyarázható. Ezekben az időkben már hetven–nyolcvan felé jár, olvasni sem igen lát. Az öregkori Gyulai-veleményeket, ha a korábbi Gyulaihoz lojalisak akarunk lenni,

nem vehetjük döntő módon figyelembe. Egyébként is ez már átvezet Gyulai és a modern irodalom kérdéséhez, aminek a vizsgálata jelenleg nem tárgyunk.

Mindezekkel a magyarázatokkal és mentő körülmények emlegetésével nem akarunk a kérdés elől kitérni, s elismerjük, hogy Gyulai harmónia-elve igen lényeges korlátozottságokat rejt magában. De ez, ismétlem, csak a harmónia-elvről mondható el, és nem az illúzióelméletéről. Hermann István pedig összemossa a hatásokat, s az előbbire kimondott elmarasztaló ítéletét általánosítja és vonatkoztatja – kellő indokolás nélkül – az utóbbira is. A harmónia-elvről azonban most ne essék szó; túl messze vezetne, ha azt is bevonnánk vizsgálódásunk körébe. Maradjunk tehát jelenleg csak az illúzióelméletnél, illetve a valóság valószerű ábrázolásánál.

Hermann István második érvként azt hozza fel, hogy „Gyulai a visszatükrözést nem pusztán formájában, hanem tartalmában sem a nagy realisták módjára fogja fel. A nagy realisták művei mindig forradalmasító hatásúak. Ezt a hatást annak köszönhetik, hogy művük mindig úgy jön létre, hogy az írók ösztönösen szembeállnak az általuk ábrázolt társadalmi valósággal, elégedetlenek vele. Gorkij ezt a problémát úgy fejezte ki, hogy a nagy írók azért nagy írók, mert lelkük mélyén a szocializmus felé vágyódnak. Így azután a legkülönbözőbb világnézetű írók is megegyeznek abban, hogy az általuk ismert társadalmi valóságot tagadták. Számukra ellenszenves ez a világ, amelyet műveikben visszatükröznek.” Hermannal szemben felhozhatnánk Gyulai mentségére, hogy például Eötvöst ő is azért dicséri, mert hangot adott az 1848 előtti magyar társadalmi állapotok feletti felháborodásának, mely társadalom – Gyulai szavaival élve – „csak két osztályt ismert: a kiváltságosokét, kiké minden jog teher nélkül s a kiváltságtalanokét, kiké minden teher jog nélkül”, és hogy elismerőleg állapítja meg, hogy regényét a „társadalom rajzává és bírálóvá emelte”. Ámde tudatában vagyunk, hogy Hermann megállapításával szemben mindezek a nyilatkozatok nem képviselnek komoly ellenérveket, hiszen a Gyulai által helyeselt Eötvös-féle társadalombírálat a 48 előtti viszonyainkat sújtja, s nem a szabadságharc bukása után kialakult társadalmi és politikai állapotokat.

Tudott dolog, hogy Gyulai elvei, esztétikai és politikai nézetei Világos után lényeges módosuláson mentek át, s nem kis mértékben negatív irányba. Nem mintha 49 után nem helyeselte volna a társadalom bírálatát, hiszen olykor-olykor egy-egy kritikájában követelményként is felállítja; mindemellett a szabadságharc bukása olyan tanulságok levonására készítette, amelyek óvatosabbá, megfontoltabbá, egyezőval a társadalmi és politikai állapotok tarthatatlanságának bírálatában diplomatikusabbá tették. A társadalmi állapotok elleni nyílt „izgatást” elutasítja, s úgy látja, hogy „az ajánlott gyógyszer még súlyosabbakat idézne elő. *Nem a merev elvek valóstítása, a gyökeres reform a gyógyszer, hanem a részletes javítás s megalkuvás a létező társadalmi renddel.*” A politikai ellenzék egyre határozottabb követeléseit „rossz, céltévesztő, sőt célelles eszközök”-nek tartja, s az egyre gyakoribb parlamenti botrányokban, a mind nagyobb méreteket öltő obstrukciókban csak „a kisebbség vétőjé”-t látja, „amelyet nem ismer alkotmányunk”. Nem látja meg, hogy „a botrányok és obstrukciók” mögött milliók és milliók kielégítetlen jogos követelése rejlik. A veszélyt, mely a dualizmus fenntartását fenyegeti: felismeri ugyan, de a megoldási módot jellemzően a következőkben látja: „Európa minden alkotmányos országa csírájában elfojtott minden ilyen kísérletet; nekünk is ezt kell tenni. A házszabályok szigorítása s a klotür behozatala, habár enyhe formában, immár kikerülhetetlen. Ide járul még egy más jelenség is, mely a közjogi alap erélyes védelmét teszi szükségessé. A mérsékelt ellenzék, új néven nemzeti párt, közjogi alapon állónak mondja ugyan magát, de azon jelszóval, hogy ezt nemzeti irányban igyekszik fejleszteni, bár más úton, más árnyalattal, többé-kevésbé ugyanazt teszi, mint a szélső baloldal, amellyel a választásokra szövetkezett is. A dualizmus jelen alakjának fenntartása nagy érdekében fekszik a magyar nemzetenek; gyöngülése, bomladozása ellenségeinek volna diadala, s különösen Európa jelen helyzetében hazánkat oly beláthatatlan zavarba, veszélybe döntené, amelyen aztán nem segíthetnének se Apponyi gróf széphanjú szónoklatai, se Kaas báró hipnotikus vezércikkei.”

Ebből a politikai óvatosságból, illetőleg kompromisszumos magatartásból következik – amelyet Gyulai következetesen védelmezett! –, hogy bár a 49 utáni állapotokra vonatkozólag is elismeri a társadalombírálat jogosságát, ámde véleményének megfogalmazási módjából kimondatlanul is észrevehetjük, hogy csak *tompítva* és „megfelelő” formában. Ugyanaz az elv tehát, mely a 48 előtti állapotokat tükröző művekben szívesen látja a legmerészebb, legkegyetlenebb és legmaróbb társadalomostorozó tendenciákat is: a későbbi időkre vonatkozólag hasonló irányzatot már csak

mérsékelt formában tart helyénvalónak és célszerűnek. Ez a megengedés aztán, ebben a tompított formában, a 49 és 67 utáni állapotokat tükröztető művekre vonatkoztatva mindvégig megmarad. Éppen ezért egyáltalán nem érthetünk egyet azokkal a véleményekkel, melyek Gyulai 49, de főleg 67 utáni működésében semmiféle társadalombírálat iránti követelményt nem hajlandók meglátni és elismerni. A lényeges változás Gyulainál 49, de még inkább 67 után abban nyilvánul meg, hogy nem a társadalombírálatot kéri számon az íróktól *elsősorban*, hanem az esztétikai hatást, s így a társadalom elleni forradalmasító tendenciát is csak ennek *alárendelve* tudja értékelni, mert felfogása szerint – és ez a felfogása közvetlenül „reálpolitikai” meggyőződéséből következik – az írónak ez nem lehet tulajdonképpeni célja.

Az illúziókeltés Gyulai által felvázolt folyamata, létrejötte, természetesen nem rokona ugyan a lenini értelemben vett tükrözési elméletnek, hiszen ez utóbbinak az elméleti alapvetése voltaképpen a társadalom forradalmi megváltoztatásán alapszik, míg Gyulai elmélete viszont 49 előtt is csak a „gyökeres reformok” hirdetését engedi meg, 49 és 67 után pedig éppenséggel a társadalmi állapotok konzerválásán nyugszik. Ennek ellenére mégis azt kell mondanunk, hogy az illúzióelmélet *bizonyos vonatkozásokban*, hazai viszonyaink közepette, a tükrözési elméletet anticipálja. Ez pedig nyilván azért lehetséges, mert az alapvető lényegét illetően mind a tükrözési, mind az illúzióelmélet azon a klasszicista esztétikán alapszik, amely Aristotelész óta azt tanítja, hogy a művészetnek a valóságot kell ábrázolni, illetőleg visszatükrözni. Felesleges itt azt a nyilvánvalóan áthidalhatatlan szakadékot részletesen taglalnunk, amely a tükrözési elmélet és az illúzióelmélet között tátong, ehelyett inkább azt a *funkciót* tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, amelyet a magyar esztétikai gondolkodásban Gyulai elmélete minden fogyatékosága ellenére is *pozitíven* tudott betölteni.

S arra is rá kell mutatnunk, hogy amíg a tükrözési elmélet elsősorban a valóság esztétikai módon történő pontos és hiteles feltárását tartja a művészet elsődleges céljának, addig az illúziókeltés fogalma Gyulai elvrendszereiben – bár megelőzi a többi, nem-esztétikai elemeket – nem kapja meg ezt az abszolút elsődleges szerepet, s mindvégig megmarad az esztétikai hatás feltétlen uralma alatt. Az üres, tartalmatlan szépséget ő sem becsülte, sőt kárhoztatta, de a tartalom követelésével nem okvetlenül értett társadalmi, tényleges szociális tartalmat; néha megelégedett ennek valamiféle háttérben maradt, halvány rajzával is.

Azonban mindezek ellenére is el kell ismernünk, hogy esztétikai gondolkozásunkban Gyulai illúzióelmélete nagy lépést jelentett a művek társadalmi tartalmának mai értelemben vett realista feltárása felé, s ez oly érdem, melyet máig sem méltányoltunk kellőképpen. Pedig tökéletesen igaz van Schöpflinnek: „Végeredményben mégis csak az adja meg valamely irodalmi jelenség értékét, hogy mennyi benne az élettartalom.” És Gyulai illúziókeltés fogalma éppen ennek a kritériumnak volt hivatva érvényt szerezni, ennek a mindenkori meglétét biztosította.

A történeti jellegű műfajokra való alkalmazása azonban magában rejt bizonyos veszélyeket is. Gyulai felfogása szerint az írónak a tudomány által felderített igazsághoz, ha az még nem ment át a köztudatba, sohasem szabad ragaszkodni, mert ez veszélyezteti illúzióink teljessé tételét. Ámde az író arra kárhoztatni, hogy kizárólag a közfelfogáshoz idomuljon, és hogy azt minden esetben feltétlen irányadónak ismerje el: félig-meddig egyet jelent a társadalmi valóság elferdített, hamis ábrázolásával. Az igazi kritikai realizmus éppen az által hangol bennünket a fennálló társadalmi rend ellen, hogy rádöbbsen a viszonyok tarthatatlan igazságtalanságára, s az ábrázolt kép, melyet nyújt: a tudomány vizsgálódását is elbírja. Engels – saját vallomása szerint – még közgazdasági téren is többet tanult Balzac regényeiből, mint a korabeli tudományos szakkönyvekből. Móricz Zsigmond kevésbé volt hű a köztudathoz, mint Herczeg Ferenc, s nem kétséges, hogy – többek között – történeti trilógiájában ezért is tudott hívebben és igazabban ábrázolni. Gyulai illúziókeltés fogalma tehát bizonyos tekintetben felemás. Egyfelől megköveteli a valóság minden oldalról való, esztétikai formában történő hiteles feltárását, másfelől viszont a történeti műfajokban elvitatja az író jogát a merész és önálló szemlélettől, s akaratlanul is a fennálló rendszer által kialakított öngazoló köztudat szócsovénévé degradálja.

Illúzióelmélete azonban fogyatékoságában is értékes, és mindenképpen megérdemli, hogy esztétikájának domináns helyére állítsuk.

Beke Albert